

DOI: <https://doi.org/10.54937/dspt.2023.23.1.101-110>

Action Art as a Strategy to Support Seniors with Disabilities

Akčné umenie ako stratégia podpory seniora so zdravotným znevýhodnením

Barbora Kováčová, Anna Hudecová

Abstract

This paper describes action art as one of the possible strategies for supporting seniors with disabilities in special education counseling. The text is complemented by the testimonies of seniors who were part of a national project aimed at integrating action arts into the different periods of a person.

Keywords: Seniors with disabilities. Special education counseling. Action art.

Senior so zdravotným znevýhodnením v procese pomoci

V oblasti podpory spoločenskej participácie a začlenenia starších ľudí je v strategickom dokumente (Národný program aktívneho starnutia na roky 2021 – 2030) uvedený strategický cieľ, ktorý považujeme za nosný aj vzhľadom k zámeru predloženého príspevku. Konkrétne ide o strategický cieľ, ktorý deklaruje, že je nevyhnutné *využiť potenciál starších ľudí k participácii na rozličných spoločensky prospešných aktivitách, ktoré prispievajú k ich rozvoju a zároveň podporujú spoločenskú súdržnosť a medzigeneračnú výmenu* (ibidem, s. 27-30). Jednou z alternatívnych možností podpory seniora je stáva akčné umenie, ktoré poskytuje možnosti eliminovania negatívnych pocitov seniorov a zároveň aj zvyšovanie sociálnych kontaktov, tzn. posilňovanie sociability seniora/seniorov.

V realizovaní akčného umenia senior so zdravotným znevýhodnením má mať otvorenú cestu (na)sýtiť a potvrdzovať svoje potreby týkajúce sa stimulácie, orientácie a učenia, aktivity, citovej istoty a bezpečia, seberealizácie a otvorenej budúcnosti. Vytvorenie možnosti kooperovať a verbálne/neverbálne vyjadriť svoje prežívanie a pocity prostredníctvom konkrétneho druhu umenia je významným aj pri prekonávaní ťažkostí a problémov súvisiacich s touto vývinovou etapou života. Popisovanú aktivitu Erikson (2015) nazýva integritou. Hall a Lindzey (1999) tvrdia, že *môže zbierať ovocie prvých siedmich štádií života a poznať, že jeho život má pevný cieľ a zmysel... ten, kto dosiahol stav*

integrity, si je vedomý rôznych štýlov života iných ľudí, avšak zachováva si svoj vlastný štýl života (ibidem, s. 100). Síce ide o posledné štádium epigenetického procesu rozvoja, nazývaným obdobím staroby, ale vzniká priestor, ako píše Balogová (2008), aby človek mohol prežívať vnútornú naplnenosť a spokojnosť. V tomto vývinovom období je človek typický tým, že: dosiahol múdrosť života, prijal svoj život z pohľadu minulosti aj súčasnosti, prijal seba aj ostatných ľudí (takých, akí sú), je vnútorne vysporiadaný so svojim životom.

Chmelárová, Savicki a Kováč (2010), Határ (2011) tvrdia, že človek v tomto období pokojne a spokojne prežíva starobu. Naopak, existuje aj skupina seniorov, ktorí zlyhali v predchádzajúcich štádiách životnej cesty, neúspešne sa vysporiadali s úlohami a krízami, nevedia nájsť zmysel svojho života, sú nešťastní a zúfalí, pociťujú blízkosť smrti, pred ktorou majú strach. Táto skupina je ohrozená tým, že v prípade náhlej životnej udalosti môže byť u seniora identifikované zdravotné znevýhodnenie v zmysle ohrozenia jeho psychického zdravia. Reálnou pomocou je začleňovanie a aktivizácia seniorov do činností a aktivít s ohľadom na ich limity a možnosti. V prípade zaradenia seniora do ambulantnej alebo inštitucionálnej starostlivosti je nevyhnutné rešpektovať zásady, ktoré zohľadňujú aktuálny zdravotný stav a zároveň (spolu)pracovať v čo najväčšej miere aj s členmi rodiny.

Pri realizácii akčného umenia ako jednej z možných stratégií rozvoja sa nepožaduje, aby senior prezentoval svoje umelecké vyjadrovanie na úrovni profesionálneho umelca. Skôr ide o možnosti s využitím kombinácie viacerých druhov umenia (nielen výtvarného) v rámci jeho spôsobilostí, či už individuálnou alebo skupinovú formou. Samozrejme existuje viacero aktivít, ktorým sa môžu venovať aj ľudia v pokročilejšom veku, zvlášť ak si chcú zachovať nielen dobrú fyzickú, ale aj psychickú kondíciu. Zmyslové vnímanie podľa Biarincovej (2022) je jednou z úvodných možností ako zaujať, motivovať a aktivizovať seniora. Zároveň ide aj o otvorenie priestoru pre minimalizáciu rigidity v správaní, s tým možné pesimistické nazeranie na dianie vôkol seba. Samotné aktivity alebo program sú významné v tom, že majú byť prospešné pre ich zdravotný stav s dôrazom na podporu optimizmu, a taktiež aj pre nevyhnutnú pohodu.

Akčné umenie v procese pomoci seniorovi so zdravotným znevýhodnením

Akčné umenie umožňuje využívať rôzne formy umenia, kde aktér/aktéri zúčtujú živé predvádzanie/prehrávanie/stvárňovanie konkrétnej situácie (udalosti, problému, zážitku) s integráciou do prostredia v konkrétnom čase a na konkrétnom mieste. Geržová a Hrubaničová (1998) tvrdia, že umenie akcie podnecuje človeka byť kreatívnym a akčným tvorom. Samotné akčné umenie je určitým výsledkom kreatívnej potreby sebaaprezentácie každého človeka (od raného veku, Chanasová, 2020), teda aj človeka v seniorskom veku.

Každý človek v priebehu svojho života zažíva množstvo životných situácií, ktoré ho ovplyvňujú. Jeho život možno prirovnať k trajektórii, ktorá je situovaná v jeho sociálno-historickom priestore a čase. V procese akcie u seniora so zdravotným znevýhodnením prebiehajú zmeny, ktoré sa dotýkajú aj sociálnych rolí, ale aj individuálnych životných rolí. V tomto priestore má senior možnosť prekonať svoje limity, prekračovať vlastné hranice. Dané skutočnosti si uvedomuje, lebo sú často pre neho emocionálne príjemnými a sociálne obohacujúcimi. Sú však aj situácie, ktoré nedokáže zvládnuť, resp. ich zvládnutie vyžaduje istú pomoc a podporu. Tá môže prichádzať práve prostredníctvom aktívnej participácie s podporou špeciálneho pedagóga, ktorý sa stáva sprievodcom pri riešení takejto situácie, napríklad aj prostredníctvom akčného umenia (napríklad aj ako podnet *folk artu*; Biarincová, 2019). Jednu z možností sebarealizácie seniora so zdravotným znevýhodnením je byť (a aj zostať) aktívny.

Aktivizácia seniora so zdravotným znevýhodnením do umeleckej činnosti prebieha tak, aby boli uspokojené jeho potreby a eliminované problémy, či ťažkosti, ktoré môžu súvisieť s pocitmi neakceptovania, s nerešpektovaním jeho názorov, s čím sa spája jeho pocit neúčinnosti, nepotrebnosti, znižujúci jeho dôstojnosť a sebahodnotenie. Jednou z možností je **práca s mozaikou**.

Mozaiku možno predstaviť ako (staro)nové umelecké médium, ktoré umožňuje zamestnávanie s veľmi konkrétnymi, hmatovými materiálmi, ktoré predstavujú nové príležitosti a výzvy pre seniorov ako účastníkov (Stoddart et al. 2013). Umenie s využitím mozaiky má aj terapeutický potenciál pre každého zúčastneného. Bathje (2014) tvrdí, že pri tvorbe mozaiky je prvá fáza považovaná za najkreatívnejšiu. Mozaika je vďačnou metódou aj pri bilancovaní života seniora aj z toho dôvodu, že ponúknutý materiál je pomerne dobre uchopiteľný a zároveň pre seniora symbolizuje mnohé skutočnosti. Taktiež zabezpečuje stimuláciu jemnej motoriky, ako napr. dvíhanie malých predmetov palcom a ukazovákom, manipuláciu s predmetmi konkrétnymi prstami, ovládanie prstov a ich obratnosť, koordinované používanie oboch rúk a i. Použité kusy ako súčasť mozaiky (napr. z hlinených alebo porcelánových nádob) sú materiálom, ktorý je už vo svojej farebnosti, tvarovej podobe, či materiálneho spracovania pripraveným k rozvíjaniu rôznych tém so seniorom (Z výskumu 1).

Z výskumu 1

S pani Albínou (66 r., diabetes mellitus) išlo o „skladanie“ života z reálnych tvarov. Každý tvar, ktorý si vybrala, predstavoval konkrétnu udalosť, zážitok, či obdobie, ktoré prežila, a spomína na neho v rôznej polarite emocionálneho prežívania. Každý kus mozaiky, ktorý pani Albína vložila, mal svoje pevné postavenie a bol charakterizovaný ako kus mozaiky života. Pre rozsah príspevku vyberáme len niektoré z nich, nakoľko tvorba s mozaikou bola náplňou až šiestich stretnutí s pani Albínou. Celkovo zoskupenie vybraných

tvarov tvorilo hrubšiu, pomerne rovnú čiaru. Tá bola po výbere toho správneho dielika komentovaná zo strany pani Albíny.

To je môj život, cesta, po ktorej kráčam.

Uvádzame prepis tvarovania materiálu do podoby životnej cesty:

- **Hrst' drobných kamienkov** tvoriacich začiatok cesty pomenovanej ako „moje detstvo.“ *Stále som musela byť tou rozumnejšou, lebo som bola staršia. Vždy som bola tou, ktorá musela ísť pracovať, aj keď som sa necítila zdravotne dobre. Otec mi vravel, že som staršia ako môj brat a musím im pomôcť ... Môj brat bol od narodenia chorľavý, rodičia ho chránili a tá ochrana pretrváva dodnes. Nakoniec som pochopila, že jemu to vyhovuje a nechce sa „uzdraviť“. Toto som však zistila omnoho neskôr. Jemu to ochorenie poškodilo, stal sa z neho zlý a vypočítavý človek. V podstate tie spomienky stále z detstva pretrvávajú, lebo tie ochranné krídla nikdy nezmizli.*
- **Kus pieskovca znázorňujúci život na vysokej škole.** *Boli to krásne roky, rada spomínam na fakultu, internát, ... aj na lozenie po horách, lyžiarsky, alebo kúpanie sa v jazere s pijavicami. Vždy sme mali topánky plné piesku a pluzgierov, ale napriek všetkému to boli pekné časy. Na jednom z takých výletov som stretla muža (ten sa neskôr stal mojím manželom) a potom som ho stretla až po dvoch rokoch u kamaráta na svadbe. A to stretnutie bolo osudové, pre nás oboch. Vyštudovala som, nastúpila som ako pionierska vedúca, lebo vtedy som nemohla zohnať miesto učiteľky (otec nebol v strane, vtedy to bolo tak, ako som povedala – ťažké). Po roku som sa vydala a svokor mi po známosti zohnal miesto učiteľky na dedine. To bola teda škola života (smiech). Moju triedu tvorili druháci, tretiaci a jeden štvrták, ktorý vždy prišiel na druhú hodinu ...*
- **Oválny kus hlinenej črepiny** znázorňoval manželstvo. Pani Albína charakterizovala manželstvo ako pomerne dobré, bez väčších turbulencií. *S manželom prežila 35 rokov spoločného života a narodili sa im dve deti, ktoré im robia radosť doteraz.*
- **Päť tvarovo a veľkosťou rôznych kamienkov** symbolizovali začínajúce zdravotné problémy, ktoré sa skladali jeden vedľa druhého. *To bola daň za to, že som celý život obetovala práci. Po 50-tke mi bol potvrdený vysoký tlak, problémy so srdcom, cukrovka s diétou, ktorá ma potom donútila pichať si inzulín ...*

Práca so seniorom so zdravotným znevýhodnením je o poskytnutí priestoru byť vypočutý a zároveň mu prejavovať úctu a pochopenie. Senior nie je, aj napriek možným kognitívnym ťažkostiam, malý dieťaťom. Túto skutočnosť je potrebné brať do úvahy a jednoznačne s tým „narábať“ aj počas špeciálnopedagogickej podpory (Z výskumu 2).

Z výskumu 2

Terapeut (T): Pán Dušek, ako sa máte? Pán Dušek (D): Zle.

T: Máte sa zle? D: Áno, zle, strašne zle (vzdych). Nechcem tu byť.

T: Porozprávate mi o tom? D: Nie. Sed'te, tu (ukáže rukou na posteľ).

T: sadá si ... po 10 minútach ticha ... D: začne popisovať svoj oblek na svojej svadbe ...

(D.K., 76 rokov, senior s ochorením demencie, Zdroj: nepubl. výstupy)

Zámerom aktivizácie seniora je **komplexná podpora a posilňovanie** jeho schopnosti postarať sa o seba a zostať aj napriek veku aktívnym. Kováčová (2015) tvrdí, že človek má byť vnímaný vo svojej neopakovateľnosti a jedinečnosti. Akčné umenie je určené pre človeka v každej etape jeho života. Jeho využívanie má tendenciu posilňovať pocit spolupatričnosti pre všetkých zúčastnených účastníkov, podporovať a rozvíjať sociálne väzby a eliminovať negatívne pocity. V rámci akčného umenia je teda možné realizovať ho v rôznych priestoroch, ako ich načrtávame v priloženom schematickom spracovaní.

Akčné umenie v neformálnom procese za účasti seniora so zdravotným znevýhodnením

Spôsob trávenia voľného času seniora je založený na vzájomnom pozitívnom pôsobení vo vzťahu medzi ním a okolím (prírodou, miestnosťou, výstavou).

Tieto skutočnosti nemusia byť bežnými (všednými), ale dokonca sa stávajú významnými okamihmi v živote seniora so zdravotným znevýhodnením (Z výskumu 3).

Z výskumu 3

Návšteva múzea Albertine (Viedeň), v ktorom sú obrovské výstavy, je jedným z najkrajších zážitkov pre mňa. Mám ťažkú cukrovku, problémy s kĺbami (aj mi trvá, pokiaľ sa cez deň rozhýbem), ale toto si nemôžem nechať ujsť. Je to zážitok pre moju dušu. Tolko farieb, tvarov na obrazoch, v ktorých vidím svoje myšlienky (...) plním si svoje sny z detstva, som vo svojom živle, neviem si ten obraz predstaviť u seba, lebo by sa tam nehodil, ale on má zostať tu ... a pri pozeraní na tú krásu ma mrzí, že som toľko času venovala práci, ťažko mi je vravieť, ale asi to nestálo za to...

(E.P., 69 rokov, Zdroj: nepubl. výstupy KEGA 2019-2021).

V neformálnom prostredí v rámci akčného umenia senior so zdravotným znevýhodnením má priestor poznať vlastné možnosti, celkové uvoľnenie napätia a prijatie nových účastníkov akčného konania, či vznik sociálnych situácií, ktoré sú podporou kognitívnych spôsobilostí.

Z výskumu 4

Naše farské spoločenstvo organizuje rôzne návštevy divadiel a výstav. Pre mňa sú tieto cesty oddychom (ani ma tie výstavy veľmi nezaujímajú, smiech, bolia ma potom strašne nohy), ale tie cesty, tí ľudia dookola ... Počúvame cestou hudbu, spievame piesne a všetci sme veselí. Všetci tie piesne poznáme a nevidím nikoho, kto by bol prekvapený nad slovami, ale niekedy ich aj popletieme, ale to je iné, také naše, keď už tá pamäť je slabšia, ale ešte vďaka Pánovi funguje. A keď nevieme, tak lalákame ... a lalákame dosť často. Málokto mladý to vie pochopiť, ale nám to môže byť aj jedno, (...) a ani nemusia, (...) už majú svoje problémy, ale takéto zážitky pri tej robote a rozmyšľaní nad ňou mať nebudú, a to je taká škoda...

(T. R., 74 rokov, Zdroj: nepubl. výstupy KEGA 2019-2021).

Tabuľka 1: Akčné umenie v neformálnom priestore

akčné umenie v neformálnom priestore	voľnočasové aktivity v rámci relaxácie a oddychu (<i>hľadanie možností na oddialenie sa od všedných starostí</i>)
	voľnočasové aktivity v rámci podpory osobných záujmov (<i>na to, na čom nebolo toľko priestoru v produktívnom veku</i>)
	voľnočasové aktivity v rámci skupinovej alebo komunitnej formy (<i>vytváranie nových sociálnych kontaktov či partnerstiev</i>)

Zdroj: vlastné spracovanie

Akčné umenie v terapeuticko-formatívnom (liečebnom) procese za účasti seniora so zdravotným znevýhodnením

Suchá, Jindrová a Hátlová (2013) zdôrazňujú dôležitosť individuálneho prístupu k človeku v seniorskom veku. Expresívne terapie a terapeutické prístupy mali by byť významnou súčasťou kvalitnej starostlivosti o seniora. Spomenuté autorky proklamujú, že pri uvedených činnostiach senior so zdravotným znevýhodnením zabúda na svoje starosti a bolesti. Peruzza a Kinsella (2010) tvrdia, že samotná prítomnosť umeleckých aktivít v terapii disponuje viacerými potenciálmi (Schéma 1), ktoré napomáhajú seniorovi k zvyšovaniu kvality života.

Schéma 1: Potenciál umeleckých aktivít v terapii

Zdroj: Peruzza, Kinsella (2010)

Expresívne terapie a terapeutické metódy nesú v sebe potenciál integrovať rôznorodé spôsoby liečby s dôrazom na sebavyjadrenie, seba-reflexívne správanie, uvoľnenie, podporu a aktivizáciu aj prostredníctvom tvorivých aktivít. *Baletka (potvrdené ochorenie demencie) pri počutí známej skladby, s ktorou sa stretávala vo svojom profesionálnom nasadení, dvíha ladne ruky a pohybom prežíva znejúcu hudbu. Hudba ju voviedla do spomienok ešte z čias vystupovania ako primabaleríny. Chvil'kový moment, ladnosť pohybov a prežívanie sú tým momentom, v ktorom je zobrazované šťastie slovami neopísateľné.*

Expresívne terapie a ich integrácia do terapeuticko-formatívneho (liečebného) procesu sú považované za integrálnu súčasť rozvoja klienta bez ohľadu na jeho vek a zdravotné ťažkosti (Fábry Lucká, 2018). Sú tými, ktoré majú významné postavenie ako nefarmakologický intervenčný prostriedok, ktorý je doplnený (môže, ale aj nemusí byť) alternatívnymi prostriedkami. Müller (2005) tvrdí, že práve tu vzniká možnosť pracovať s umeleckou expresivitou. Podľa Liebmann (2005) je vhodné využívať umenie ako prostriedok na osobné vyjadrenie v rámci individuálnej, vzájomnej alebo skupinovej komunikácie, čo senior so zdravotným znevýhodnením ocení a zúročí aj v procese vlastnej rekonvalescencie. Použitie výtvarného umenia a výtvarnej tvorby je vhodné pre človeka s ochorením demencie, či inými zdravotnými komplikáciami, kde má možnosť vyjadriť prostredníctvom akcie a farieb vlastné vnútorné prežívanie. Obdobie staroby so sebou prináša aj vznik závažných neuro-kognitívnych porúch, ktoré sa vyznačujú regresiou psychických funkcií. Ich prejavom sú často problémy s pamäťou, správaním v rámci výkonu každodenných činností. Jednoznačne tu vzniká možnosť integrovať akčné umenie do režimu dňa a skvalitniť život a samotné prežívanie seniora.

Akčné umenie ako súčasť celoživotného vzdelávania seniora so zdravotným znevýhodnením

Aktívna umelecká angažovanosť človeka v období sénia môže zlepšiť zdravie a prežívanú pohodu, ale vedecké dôkazy v tejto súvislosti nie sú vhodne podchytené. Aj z toho dôvodu túto časť publikácie považujeme za

jedinečnú a zároveň prvotnú v rámci riešenia problematiky akčného umenia v období sénia. Kreatívna činnosť a účasť na art-akčných programoch môže znížiť pocity úzkosti, depresie a osamelosti. Celkovo sa senior môže cítiť pozitívnejšie a pre okolie sa prejavuje radostnejšou náladou. Aktívna účasť na art-akčných programoch môže tiež znížiť riziko rozvíjania demencie. Spoločenská podpora seniorov s možnosťou celoživotne sa vzdelávať (navštevovať jazykové kurzy, spoznávať kultúru konkrétnych regiónov, cestovať zážitkovo po mape, či reálne spoznávať krajiny) by mala pamätať aj na tie možnosti, v ktorých je akčná tvorba (z)realizovateľná.

Záver

Vo vzťahu k seniorom môžeme konštatovať, že akčné umenie môže napomôcť v adaptácii na nové životné podmienky. Pomáha im prispôbovať sa novej životnej situácii súvisiacej nielen s vekom, ale aj so zmenami v zdravotnej, ekonomickej i sociálnej oblasti. Hlavným cieľom je dosiahnuť umeleckými prostriedkami zmysluplné prežívanie života a posilnenie zmyslu pre dôstojnosť. V kontexte s tým Šicková-Fabricsi (2008), Homolová, Magová (2017) a Valachová (2021) tvrdia, že je možné znovu (vy)budovať prostredie, ktoré je/bolo z rôznych dôvodov narušené, prostredníctvom umenia v zážitkovom prostredí. Tu sa tiež otvára priestor pre seniora, ktorý dôsledkom zdravotného stavu stratil prirodzené dispozičné spojené s kreativitou, spontaneitou, zmyslovým prežívaním, ako aj schopnosťou komunikovať so sebou samým, s druhými ľuďmi v prostredí.

Bibliografia

- BALOGOVÁ, B. 2008. *Svet seniora – senior vo svete*. Prešov: Acta Facultatis, 1. vyd. 228 s. ISBN 978-80-8068-814-1.
- BATHJE, M. 2014. A Mosaic of Creativity in Occupational Therapy. In *The Open Journal of Occupational Therapy*, 2(3).
<https://doi.org/10.15453/2168-6408.1125>
- BIARINCOVÁ, P. 2019. Folk art vo vitráži. In *Studia Scientifica Facultatis Paedagogicae*. Roč. 18, č. 4, s. 84-92.
- BIARINCOVÁ, P. 2022. Zmyslové receptory vo výtvarnej edukácii. In *Expresivita vo výchove V*. České Budějovice: Vysoká škola technická a ekonomická v Českých Budějovicích, 2022. ISBN 978-80-7468-197-4, s. 69-82.
- ERIKSON, E. 2015. *Životní cyklus rozšířený a dokončený*. Praha: Portál, 2015. 152 s. ISBN 978-80-26-2078-6.

- GERŽOVÁ, J., HRUBANIČOVÁ, I. 1998. *Kľúčové termíny výtvarného umenia druhej polovice 20. storočia. Gramatická a sémantická charakteristika*. Bratislava, Vysoká škola výtvarných umení v Bratislave a Kruh súčasného umenia PROFIL, 1998.
- HALL, S. C.; LINDZEY, G. 1999. *Psychológia osobnosti*. Bratislava: SPN, 1999.
- HATÁR, C. 2011. *Seniori v systéme rezidenčialnej sociálno-edukačnej starostlivosti*. Praha: Rozlet. 129 s. ISBN 978-80-904824-1-8.
- HOMOĽOVÁ, T., MAGOVÁ, M. 2017. Využitie prvkov arteterapie vo výchovno-vzdelávacom procese na základnej škole. In *Edukácia otwarta, 2017*, č. 2 (2017), s. 119-135. ISSN 1642-5227.
- CHANASOVÁ, Z. 2020. Child and embodied experience. In *Horizonty umenia 7*. Banská Bystrica: Akadémia umení. Fakulta múzických umení, 2020. ISBN 978-80-8206-037-2.
- CHMELÁROVÁ, Z.; SAVICKI, S.; KOVÁČ, K. 2010. *Vybrané kapitoly zo psychológie. Praktikum vysokoškolskej pedagogiky pre doktorandov*. Trnava. Materiálno-technická fakulta v Trnave, 2010.
- LIEBMANN, M. 2005. *Skupinová arteterapie: nápady, témata a cvičení pro skupinovou výtvarnou práci*. Praha: Portál. 2005. ISBN 80-7178-864-3.
- MÜLLER, O. 2005. *Terapie ve speciální pedagogice. Teorie a metodika*. Olomouc: Univerzita Palackého. ISBN 80-244-1075-3. 68
- Národný program aktívneho starnutia na roky 2021 – 2030*.
- PERRUZZA, N., & KINSELLA, E. A. 2010. Creative Arts Occupations in Therapeutic Practice: A Review of the Literature. In *British Journal of Occupational Therapy*, 2010, 73(6), 261-268.
<https://doi.org/10.4276/030802210X12759925468943>
- POTMĚŠILOVÁ, P.; SOBKOVÁ, P. 2012. *Arteterapie a artefiletika nejen pro sociální pedagogy*. 1. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého, 2012. 111 s. ISBN 978-80-244-3120-8.
- STODDART, K. P., BURKE, L., MUSKAT, B., MANETT, J., DUHAIME, S., ACCARDI, C., BURNHAM RIOSA, P. & BRADLEY, E. 2013. *Diversity in Ontario's Youth and Adults with Autism Spectrum Disorders: Complex Needs in Unprepared Systems*. Toronto, ON: The Redpath Centre.
- SUCHÁ, J., JINDROVÁ, I., HÁTLOVÁ, B. 2013. *Hry a činnosti pro aktivní seniory*. Praha: Portál. 173 s. ISBN 978-80-262-0335-3.
- ŠICKOVÁ-FABRICI, J. 2008. *Základy arteterapie*. 2. vyd. Praha: Portál. 176 s. ISBN 978-80-7367-408-3.
- VALACHOVÁ, D. 2021. Kreativita, emocionalita, expresia – fenomény v zážitkovom učení. In *Hranice neformálneho vzdelávania*. Banská Bystrica: MALENA, občianske združenie, 2021. ISBN 978-80-570-3097-3, s. 43-46.

Kováčová, B., Hudecová, A.:

Akčné umenie ako stratégia podpory seniora so zdravotným znevýhodnením

Doc. PaedDr. Barbora Kováčová, PhD.

Katedra pedagogiky a špeciálnej pedagogiky
Katolícka univerzita v Ružomberku, Pedagogická fakulta
Hrabovská cesta 1, 034 01 Ružomberok
barbora.kovacova@ku.sk

Prof. PaedDr. Anna Hudecová, PhD.

Katedra pedagogiky a špeciálnej pedagogiky
Katolícka univerzita v Ružomberku, Pedagogická fakulta
Hrabovská cesta 1, 034 01 Ružomberok
anna.hudecova@ku.sk